

Halk Sağlığı Bağlamında Osmanlı Aşı Nizamnameleri

Ottoman Vaccination Regulations in The Context of Public Health

Ahmet Nizamoğlu¹ (ID), Arif Hüdai Köken² (ID), Hüseyin İlater³ (ID)

¹ Bağımsız Araştırmacı, Tarih, Kırşehir, Türkiye

² Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Kırşehir, Türkiye

³ Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Kırşehir, Türkiye

Makale atfı: Nizamoğlu A, Köken AH, İlater H. Halk sağlığı bağlamında Osmanlı aşı nizamnameleri. J Pediatr Inf 2025;19(2):130-143.

Giriş

Tarih boyunca insanoğlu sadece hastalıkların tedavisini değil aynı zamanda hastalıkları önleme ve bağışıklama yollarını da aramıştır. Aşıların keşfi ve geliştirilmesiyle birlikte bazı hastalıklar önlenmiş, bazıları kontrol altına alınmış, bazıları da eradike edilmiştir. Bu sonuçlar da halk sağlığını koruyucu uygulamaların en büyük başarıları arasında gösterilmiştir (1). Hastalıkları önlemenin, tedavi etmekten daha değerli olduğu görüşü, halk sağlığını koruyucu uygulamaların son derece önemli olduğunun bir bakımdan kabulü anlamına gelmektedir. Bu bağlamda aşılar bulaşıcı hastalıklarla mücadelede modern tıbbın en önemli buluşlarından birisi olarak kabul edilmektedir (2).

Çiçek hastalığının ilk olarak Kuzey Afrika'daki tarım toplumlarında MÖ 10.000 yıllarında ortaya çıktığına inanılmaktadır. Daha sonra Mısırlı tüccarlar aracılığı ile Hindistan'a yayıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte çiçek hastalığına benzeyen cilt lezyonlarının ilk kanıtları da MÖ 1570-1085 yıllarında Mısır'daki mumyaların yüzlerinde bulunduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu hastalık eski Asya toplumlarından Çin'de MÖ 1122'de tanımlanmış ve Hindistan'ın eski Sanskrit metinlerinde bahsedilmiştir. Avrupa'ya gelişi 5. ve 7. yüzyılları arasında olmuş ve Orta Çağ'da salgınlar yaparak Batı'yı olumsuz etkilemiştir. Yeni Dünya'nın keşfiyle birlikte İspanyollar ve Portekizliler hastalığı buraya taşımıştır. Benzer bir şekilde Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarına da hastalık getirilmiştir.

Hastalıktan etkilenen bu bölgelerde hastalığın yıkıcı etkileri nüfusun azalmasına neden olmuştur. Hastalığın menşei olduğu düşünülen Afrika'dan Amerika'ya köle ticaretinin başlamasıyla birlikte hastalığın geçişi hızla artmıştır (3). Tıp tarihi açısından değerlendirildiğinde dünyanın en eski ve en çok ölüme neden olan hastalıkları arasında yer aldığı kabul edilen bu hastalık toplumlari derinden etkilemiştir (4).

Türk usulü çiçek aşısını yazan ilk defa Sultan IV. Murat'ın saray hekimlerinden Yunan asıllı Osmanlı tabibi Emanuel Timonius (1669-1720) olmuştur. Timonius Padua Oxford Tıp Fakültesinde tıp tahsilini tamamladıktan sonra dedesi Vincent Timoni gibi İstanbul'a dönmüş saray hekimi olmuştur. Timonius "Türk Usulü Çiçek Aşısı" hakkındaki 1714 yılında "Philosophical Transactions" dergisinde John Woodward aracılığıyla yayımlatmayı başarmıştır (Şekil 1). Yaklaşık iki yıl sonra Yunan asıllı Rus Çarı Büyük Petro'nun tabibi ve Venedik Hükümetinin İzmir Konsolosu Jacob Pylarini'nin (1659-1718) variolation hakkında aynı dergide makalesi yayımlanmıştır. Ancak bu makalelere rağmen yazılanları İngiliz tabipleri kabul etmemiştir (5,6).

İngiliz çiftçi Benjamin Jesty'nin (1737-1816) yanında çalışan iki süt sağan kadının çiçek hastası olan kardeşine ve yeğenine bakmalarına rağmen hastalanmadıklarını gördü. Konuyu yakından incelendiğinde hasta ineklerin püstüllerinden alınan sıvının kollara yapılan çiziklere uygulanmasının hastalıktan koruduğunu tespit etmiştir. Ancak sistematik olarak bu bağışıklama işlemini yorumlayamadığı için aşılama adı

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Ahmet Nizamoğlu

Bağımsız Araştırmacı, Tarih,
Kırşehir, Türkiye

E-mail: ahmet.nizamoglu@outlook.com

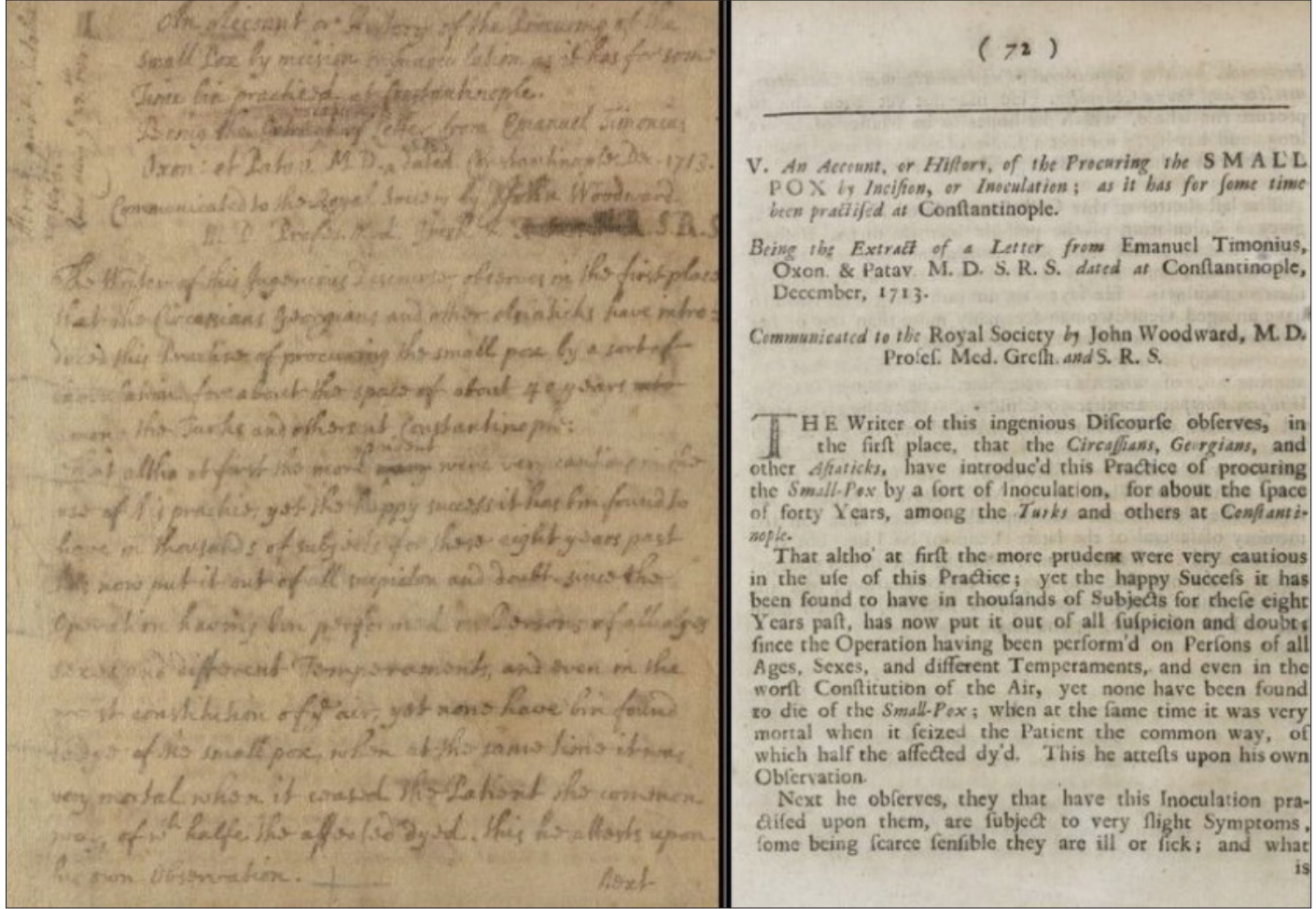
Geliş Tarihi: 22.02.2025 Kabul Tarihi: 15.03.2025

Çevrim İçi Yayın Tarihi: 27.06.2025

Bu eser CC BY-NC Atıf-GayriTicari Türev Eser Yaratma 4.0 Uluslararası Lisansı kapsamında lisanslanmıştır.

Bu çalışmanın bulgularını destekleyen veriler, makul talepler doğrultusunda sorumlu yazardan temin edilebilir.

*Telif Hakkı 2025 Çocuk Enfeksiyon Hastalıkları ve Bağışıklama Derneği. Makale metnine www.cocukenfeksiyon.org web sayfasından ulaşılabilir.

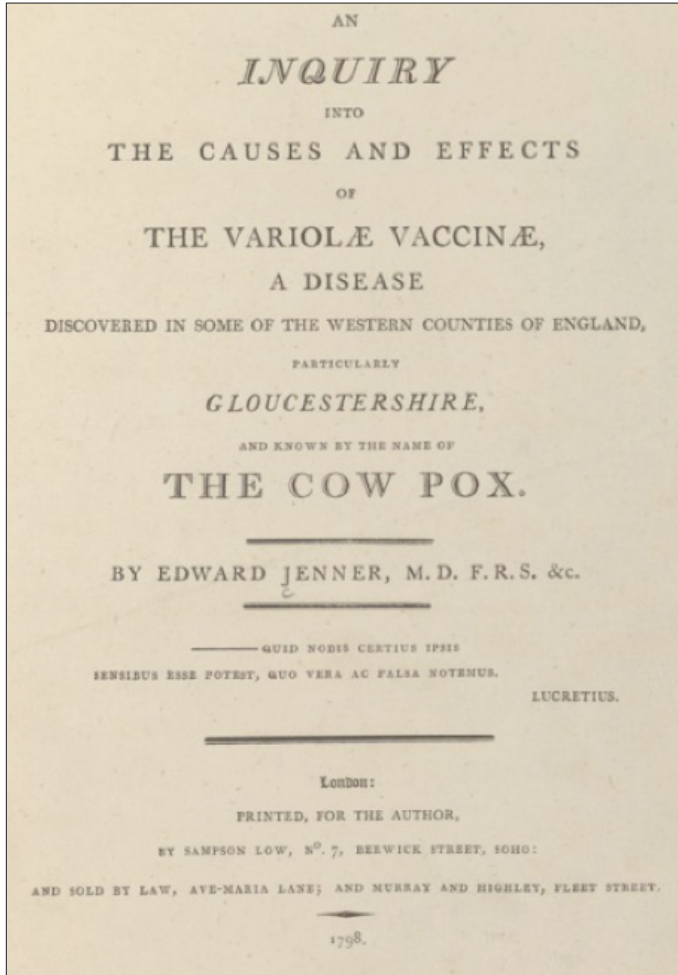
Şekil 1. Emanuel Timonius'in "Türk Usulü Çiçek Aşısı" hakkındaki makalesi (1714) (7,8).

verilememiştir (4,9). Edward Jenner'in (1749-1823) vaksinasyonu keşfedene kadar özellikle Orta Doğu ve Uzak Doğu ülkelerinde çiçek hastalığı geçiren kişilerin lezyonlarından alınan sıvının hastalığı geçirmekte olan birisinin cildine yapılan kesiden vücuduna verme usulü başka bir deyişle variolasyon uygulamasını görmek mümkündür. Bu usulün Avrupa'da tanınmaya başlaması Lady Mary W. Montagu'nun (1689-1762) 1 Nisan 1717 yılında İngiltere'de bulunan arkadaşı Sarah Chiswell'e yazdığı ve aşılamanın nasıl yapıldığına dair detayları anlattığı mektup ile olmuştur. 1721 yılında Montagu İngiltere'ye dönmüş ve Osmanlı topraklarında öğrendiği aşı uygulamasının yaygınlaştırılması için özel gayret göstermiştir. İngiltere'ye döndüğü yıl çiçek salgını boy gösterdiğinde kızını da bu usul ile aşılatmıştır (10).

Hafif bir lokalize hastalık olan inek çiçeğinin, çiçek hastalığına karşı bağışıklık sağladığına kırsal alanlarda yaygın bir inanış bulunmaktaydı. Deneyimli bir köy doktoru olan Edward Jenner, bu bilgiyi ilginç bulmaktaydı. 1780'lerin başında bu konuda veri toplamaya başladı. Çiçek hastalığına karşı bağışıklık hakkındaki bilgiler, rutin çiçek aşıları sırasında kademeli olarak toplandı. Birçoğu Jenner tarafından 1792-1797 yılları arasında,

diğerleri ise yeğeni ve asistanı Henry Jenner tarafından veri toplama gerçekleşti (11). Bulduğu yöntem hayvandan insana yapılan çiçek aşısının, uygulanan insanda hastalığa karşı bağışıklık oluşturduğu yönündeydi. Elde ettiği bulguları yazarak 1797 yılında Royal Society'e göndermiş ancak reddedilmişti. Bunun üzerine 1798 yılında bulduğu çiçek aşısını "An Inquiry into The Causes and Effect of The Variolae Vaccinae, A Disease Discovered in Some of The Western Counties of England, Particularly Gloucestershire, and Known by The Name of 'The Cow-Pox'" isimli kitapta yazarak tıp literatürüne kazandırmıştır (Şekil 2) (10). Çiçek aşısını keşfetme sürecinde süt sağan kadınların hikâyesini araştırması, gerçek ve gerçek olmayan inek çiçeği analizleri kesinlikle kendisine yol göstermiştir. Jenner'in aşılama fikrini yayması, çiçek hastalığının kontrolünde bir dönüm noktası oluşturmuştur (11).

1800 yılından itibaren E. Jenner'in geliştirdiği yeni çiçek aşısı Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da insanlar üzerinde uygulanmaya başlamıştır. Avrupada sonraki yıllarda variolasyonun yasaklandığı ve vaksinasyonun zorunlu hâle getirildiği dikkat çekmektedir. Bavyera 1807'de, Danimarka 1810'da ve Rusya 1812'de aşığı zorunlu hâle getiren sağlık politikasını

Şekil 2. E. Jenner'in 1798 yılında keşfettiği çiçek aşısını yazdığı kitap (12).

uygulamaya sokmuştur. İngiltere zorunlu aşı politikasına uzun bir süre direnç göstermiş, nitekim 1840'ta çıkarılan kanunla variolasyonun yasaklandığı görülmüştür. Daha sonra 1853'te yürürlüğe giren bir kanun ile vaksinasyon zorunlu kılınmıştır (5). Osmanlı'da E. Jenner'in geliştirdiği yöntemle ilk aşılama 23 Aralık 1800 tarihinde yapılmıştır. Hekimbaşı Şanizade Ataullah Efendi (1771-1826) döneminde ayrıca ülkenin ilk yerli aşısı üretilmeye başlanmış ancak bu duruma karşı çıkışlar aşı üretimini sürdürmeyi engellemiştir (6).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı'da sağlık teşkilatı kurma çabalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur. 1867'de sivil hekimler yetiştirmek amacıyla sivil tıp okulu açılmış ve taşraya bu hekimler mezuniyetlerinin ardından atanmıştır. Bu hekimler, hem koruyucu (halk sağlığı) hem de tedavi edici sağlık hizmetlerini yürütmekle yetkili kılınmışlardır. Bununla birlikte toplum sağlığını geliştirmek için merkezden taşraya doğru bir sağlık hizmet ağı oluşturulmaya başlanmıştır (13). Çiçek hastalığıyla mücadele kapsamında, 19. yüzyılda aşı uygulamaları yaygınlaştırılmıştır. Personel ihtiyacını karşılamak için aşı memurluğu kurumu oluşturulmuş ve aşı memurları, belirli bir eğitim sürecinden geçirilerek sertifikalandırılmıştır.

Ayrıca, aşı üretimi için telkikhane adı verilen aşı evleri kurulmuş ve buralarda üretilen aşılar, imparatorluğun çeşitli bölgelerine dağıtılmıştır. Devlet, aşı uygulamalarını denetim altına alarak, aşı memurlarının görevlerini düzenlemiş ve aşılamanın etkinliğini arttırmayı hedeflemiştir (10).

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı veba, kolera ve çiçek gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede çeşitli uygulamalar yapmıştır. Bu kapsamda karantina uygulamaları, dezenfeksiyon işlemleri ve hastaların tecrit edilmesi gibi önlemler hayata geçirilmiştir. Ayrıca, halkın bilinçlendirilmesi amacıyla bilgilendirme çalışmaları yapılmış ve sağlık personeli sayısının artırılması için eğitim teşvik edilmiştir (14). Bununla birlikte halk sağlığını korumak ve geliştirmek için aşılama ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar özellikle çiçek hastalığı ile ilgili olup bu düzenlemelere göre zorunlu aşılama ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar özellikle çiçek hastalığı ile ilgili olup bu düzenlemelere göre zorunlu aşılama ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar özellikle çiçek hastalığı ile ilgili olup bu düzenlemelere göre zorunlu aşılama ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar özellikle çiçek hastalığı ile ilgili olup bu düzenlemelere göre zorunlu aşılama ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı'da salgın hastalıklarla mücadele için çıkarılan Aşı Nizamnameleri incelenecektir. Böylece 19-20. yüzyıl Osmanlı döneminde yürürlüğe giren bu düzenlemelerin halk sağlığını koruma ve geliştirmedeki yeri ve önemi ortaya koyulacaktır.

Gereç ve Yöntemler

Bu çalışmada tarama modeli ve doküman analizi yöntemi olan nitel araştırma metodu kullanılmıştır. Araştırma konusuna uygun olarak Osmanlı Aşı Nizamnamelerinin belirlenmesi amacıyla, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu'nda yer alan Düstur'dan faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra Takvîm-i Vekâyi ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kullanılmıştır. Bu kaynaklarda araştırma ile ilişkili Osmanlı Türkçesi metinlerinin transkripsiyonu yapılmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri incelenmiş olup çalışmanın amacına uygun görsel ve materyaller tespit edilmiştir. Süreli yayınlardan Servet-i Fünûn ve Sıhhiye Mecmuası kullanılmıştır. Son olarak telif-tetkik eserler incelenmiştir. Elde edilen bulgular sistematik olarak analiz edilmiştir.

Bulgular

Çalışmada belirlenen metodoloji doğrultusunda aşı düzenlemeleri ile ilgili olarak bir vilayet kanunu, dört Aşı Nizamnamesi ve iki aşı talimatnamesi bulgu olarak tespit edilmiştir. Bunlardan ilki 1883'te Doğu Rumeli Vilayeti için çıkarılan bir vilayet kanunudur. Bu kanun bundan sonraki süreçte yürürlükte

lüge giren Aşı Nizamnamelerinin temelini oluşturmuştur. İlk Aşı Nizamnamesi'nin 1885'te yürürlüğe girmesinin ardından sırasıyla 1894-1895, 1904 ve 1915'te bir önceki nizamname ve talimatname referans alınarak yaklaşık 10'ar yıllık periyotlarla revize edilip aşı nizamname ve talimatnameleri hazırlanmıştır.

Doğu Rumeli'ye Mahsus Vilayet Kanunu (1883)

Osmanlı'da belirli esaslar üzerine hazırlanmış olan ilk aşı düzenlemesi, Aralık 1883'te 20 maddeden oluşan Aşı Ameliyatı Hakkında Rumeli-i Şarkıye Mahsus Kanun-ı Vilayettir adlı düzenleme ile yürürlüğe girmiştir. Esasen bu düzenleme çiçek aşısı ile ilgili olup Doğu Rumeli vilayetine yönelik çıkarılmıştır. Düzenleme ile bölge ahalisinin tamamına için çiçek aşısını zorunlu kılınmıştır. Aşıların çocuk doğduktan altı ay içinde yapılacağı ayrıca ilk aşının tutmaması durumunda iki ve üçüncü defa da aşılamanın yapılacağı belirtilmiştir. Aşıların her yedi yılda bir tekrarlanması uygun görülmüştür. Çiçek hastalığı geçirmiş kişilerden alınan aşıların kullanılması yasaklanmıştır. Aşı olmayan çocukların okullara ve sanayi idarelerine girmelerine müsaade olunmayacağı, askerlik yükümlüsü olanların ise aşı olmadan milis kuvvetlerine alınmayacağı kararlaştırılmıştır (16).

Aşı düzenlemesinde mahallî idarelere ve sağlık personellerine yönelik görev ve sorumluluklar da net olarak belirlenmiştir. Sıhhiye meclisi, kaza ve belediye hekimlerine "cins-i âlâ"dan aşı malzemesi sağlamakla sorumlu tutulmuştur. Buna göre kazalarda belediye doktorları ve cerrahlara ücretsiz aşı yapmaları zorunlu tutularak, aşılanan kişilere Sıhhiye Meclisi tarafından gönderilen aşı şahadetnamesinin verileceği ifade edilmiştir. Doktor ve cerrahların bir köye aşı yapmak üzere bölgeye gitmesi gerektiğinde köy muhtarıyla haberleşerek hareket edilmesine karar verilmiştir. Böylelikle muhtardan, bölgede gerekli duyuruları yaparak ön hazırlığı tamamlaması beklenecek aşılamanın bir veya en geç iki güç içinde tamamlanması beklenmekteydi. Aşı yapan doktor veya cerrahın, uygun gördüğü çocuktan aşı irini alma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Aşılamanın ardından ise 10 veya 20 günden sonra bölgeye giderek aşılanan çocukların muayenesinin yapılması zorunlu tutulmuştur. Şehir ve köy idarecileri aşılananları birer defter hazırlayarak kaza doktorlarına teslim etmek zorundalardı. Kaza doktorları da aşılanan çocukların isimlerini içeren defterleri hazırlayarak üç ayda bir Sıhhiye Meclisine gönderilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca nahiye müdürlerinin de bir yıl içinde aşılammış, aşılammamış veya aşının tesirsiz kalması sonucunda aşısız durumda olan çocuklarla, aşısız olarak diğer kasaba veya köylerden gelenlerin isimlerini bir defterde tutması kararlaştırılmıştır. Nahiye müdürü, çiçek hastalığının bir bölgede görülmesi durumunda konuyu kaymakama bildirmekle mükellef olup, kaymakam ise aşısız çocuklar var ise onlara aşı yapılması için doktorlara talimat vermekle sorumlu tutulmuştur (16).

Aşılamanın sorunsuz bir şekilde yapılması amacıyla düzenlemede cezai usuller belirlenmiştir; aşı yaptırmayanlar 50-100 kuruş altın akçe, doktor ve cerrahın çocuklardan aşı irini almalarına karşı çıkan veya çocuğunu saklayanlar 15-30 kuruş altın akçe, çiçek hastalığına yakalanmış bir kişiden irini alıp kullananlar 200-1.000 kuruş altın akçe, aşı yaptırmadan okula ve askere gidenler 150-300 kuruş altın akçe, görevini ihmal eden doktorlar 150-300 kuruş altın akçe ve son olarak sorumluluklarını yerine getirmeyen nahiye müdürleri 20-50 kuruş altın akçe ceza ödeyeceklerdi (16).

Aşı Nizamnamesi (1885)

Osmanlı'da 1883 tarihli bölgesel ilk Çiçek Aşısı Nizamnamesi'nin ardından, 1885'te Osmanlı coğrafyasının tamamını kapsayıcı, dokuz maddelik bir Çiçek Aşısı Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Buna göre devlet okullarında veya özel okullarda eğitim gören erkek ve kız öğrencilerinin tamamının aşı olması zorunlu tutulmuştur. Çiçek hastalığı geçirmiş olanlar aşılama muaf tutulmuştur. Çocukların okullara başlama veya devam etmeleri için aşı olmaları gerektiği gibi aşının başarılı netice verdiğine dair aşı belgesini de sunmaları bir zorunluluk sayılmıştır. Aksi takdirde okullara kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.¹ Aşı belgeleri İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından hazırlanan matbu evraklar üzerine, yetkili doktor, cerrah ve aşıcılar tarafından düzenlenecekti. Bu evrağın üzerine aşılanan çocukların isimleri yazıldıktan sonra mühür ve imza ile resmî hüviyet kazanacaktı. Matbu evrak bulunmadığı durumlarda ise doktorlar tarafından imzalı kağıtların geçerli sayılacağı ifade edilmiştir (17).

Devlet ve özel okullarda eğitim gören öğrencilerin yanı sıra devlet hizmetine ilk defa girecek kişiler, medrese de eğitim görecekteler, orduya ve zaptiye teşkilatına dâhil olacakların da çiçek aşısı yaptırmaları zorunlu tutulmuştur. Kur'a ve redif askerlerinden silah altına alınanlarından ve zaptiye teşkilatına girenlerden aşısız olanların, mensup oldukları taburun doktoru veya cerrahı tarafından aşılması ve kendilerine aşı belgesi verilmesi kararlaştırılmıştır (17).

Aşı uygulamaları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki muayenede, İstanbul'daki belirlenen sağlık merkezlerinde devlet tarafından görevlendirilen doktor, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz olarak yürütülecekti. Gerekli durumlar gözetilerek yılda iki üç defa belediye dairelerine geçici olarak aşıcılar gönderilerek ücretsiz aşı uygulamasının yürütülerek aşı belgelerinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca taşralarda aşı uygulaması memleket tabipleri tarafından yürütüleceği gibi tabip bulunmayan bölgelere özel olarak aşıcılar gönderilecekti. Aşı görevlisi olan sağlık çalışanlarına Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti tarafından talep doğrultusunda "taze ve dolu aşı kalemleri ve

¹ Devlet ve özel okulların müdürleri, yöneticileri ve öğretmenleri, bu yönetmeliğe aykırı hareket ederek aşı belgesi olmayan öğrencileri okula kabul ettikleri takdirde, Osmanlı Ceza Kanunu'nun 254. maddesi gereğince para cezasına çarptırılacaktır.

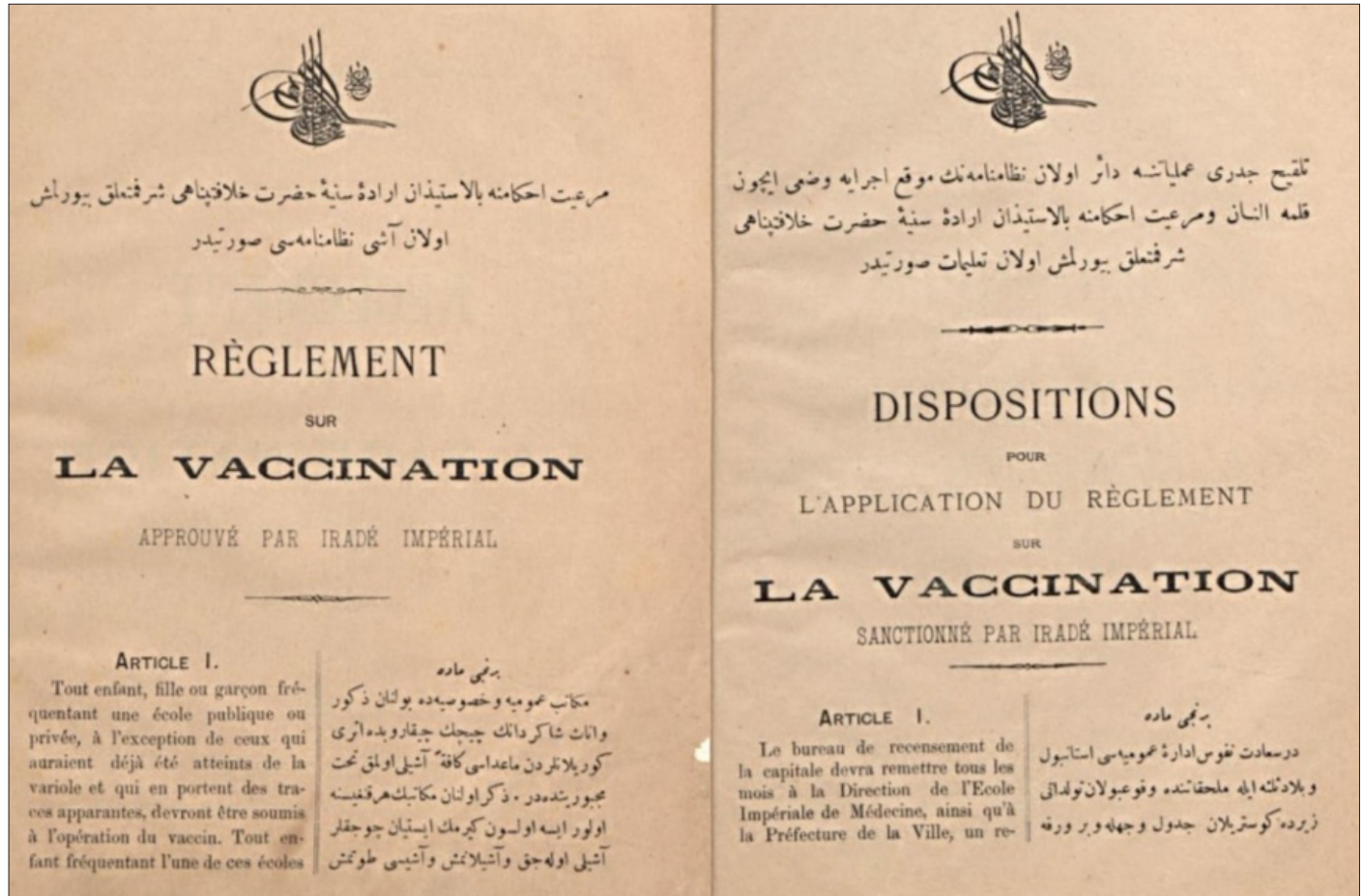
kendileri doldurup çoğaltmak üzere lüzumu kadar boş kalemler" gönderileceği ifade edilmiştir. Aşı uygulayan sağlık görevlilerinin verecekleri aşı belgelerinde, aşılana kişiler isim ve şöhretleri, numaraları ve aşıladıkları tarih açık bir şekilde yazılacaktı. Ayrıca daha önce aşılanmış olanlara aşısı tutmuşsa ve deride kalıcı bir iz yani nedbe görülmüşse bunun da belgede belirtilmesi zorunlu tutulmuştur (17).

İstanbul ve vilayetlerde Aşı Nizamnamesi'nin tam anlamıyla uygulanıp uygulanmadığına yönelik denetleme yetkisi İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye verilmiştir. Devlet memurlarının ve askeri yetkilerden nizamnamenin uygulanmasına özen göstermeyenlerin kanunen sorumlu olacakları belirtilmiştir (17).

Aşı Nizamnamesi ve Talimatnamesi (1894-1895)

1894 yılında yürürlüğe giren 25 maddeden oluşan Aşı Nizamnamesi kendinden önceki bölgesel olarak yürürlüğe giren 1883 nizamnamesine dair benzerlikler taşıdığı gibi 1885 tarihli nizamnamenin bütün maddelerini de içinde barındırmaktaydı. Güncellenen nizamname ile bir takım yeni maddeler eklenmiştir. Buna göre vilayet, liva ve kazada çiçek vakası görüldüğünde, hasta bulunan hanenin içindekilerin derhâl aşılmasına karar verilmiştir. Vilayet, liva, kaza ve nahiyelerde çocukla-

rın aşılınmamasından yerel yöneticiler sorumlu tutulmuştur. Bütün halka, çocuklarını doğumdan itibaren altı ay zarfında aşılatma zorunluluğu getirilmiştir. Doğan çocukların bilgileri nüfus memurları tarafından geciktirilmeksizin mensup oldukları mahallî Meclis İdaresine bildirileceği gibi Meclis İdaresi de doktor veya aşı memurlarına durumu haber verecek aşılama- larını sağlayacaklardı. Nizamnamede aşının ücretsiz olduğu ve sağlık görevlilerinin bunu uygulamaya mecbur oldukları bildirildiği gibi üç defaya kadar aşı yapılabileceği vurgulanmıştır. Aşılana çocukların bir hafta içinde muayene edilerek, aşı tutmuş ise kendilerine memur tarafından aşı belgesi verme gerekliliği ifade edilmiştir. Bu belge aşı memurunun yanı sıra koçanlar gerektiğinde imam, muhtar vb. dinî liderler ile birlikte mühürlenecekti. Aşı belgeleri kayıt altına alınarak koçanlar mahallî hükümet tarafından, tasdik mazbataları ise aşı memurları ile belediye tabipleri tarafından Tıbbiye Nezaretine gönderilecekti. Ayrıca aşı istatistiklerinin yıllık olarak tutulması kararlaştırılmıştır. Herhangi bir sebepten ötürü aşılama- nın yapılmamasından mahallî hükümet tarafından, tasdik mazbataları ise aşı memurları ile belediye tabipleri tarafından Tıbbiye Nezaretine gönderilecekti. Aşılamanın her beş senede bir defa tekrar edileceği belirtilmiştir (18,19) (Şekil 3).

Şekil 3. 1894 Aşı Nizamnamesi ve 1895 Aşı Talimatnamesi (19,20).

Nizamnamede her sancağa 400 kuruş maaş ile bir aşıcı atanması ve bunlara nahije ve köyleri dolaşmak üzere belediye tarafından saatlik beş kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır. Aşı kontrolünü sıkı bir şekilde yürütmek amacıyla aşı görevlilerine çocuğunu aşılatmayanlara 150 kuruş, çiçek hastalığı olan kişilerden irin alıp başkalarına aşı yapanlara 200-1.000 kuruş para cezası verileceği ifade edileceği gibi bu durumun birine zarar vermesi durumunda suçluların mahkemeye teslim edileceği vurgulanmıştır. Devlet memurları ise nahije ve köylerde aşıcılara gerekli yardımı yapmakla mükellef tutulmuştur (18).

Nizamnamenin yürürlüğe girmesi üzerinden yedi ay geçtikten sonra nizamnamenin esaslarını belirleyen "Telkih-i Cederi Ameliyatına Mütedair Nizamnamenin Mevkii İcra Vaz'ı Hakkında Talimat" adlı 17 maddelik talimat işleme konulmuştur. Talimatname ile nizamnamedeki esaslar detaylandırılmıştır. Buna göre Dersaadet Nüfus İdare-i Umumiyesi İstanbul ve civarındaki doğumlar her ay nüfus idaresi tarafından Tıbbiye Nezareti ve Şehremanetine üzerinde şu bilgelerin yer aldığı bir varakayı bildireceklerdi: Çocuğun doğum tarihi, yaşı, mezhebi, şehri, kazası, semti, sokağı, hane numarası, baba adı, babasının mesleği veya memuriyeti. Şehremaneti bu doğrultuda doğum bildiriminde adı geçen çocuğun altı ay içinde aşılanmasını sağlamak için gerekli birime yönlendirecek ve telkihhaneye memuru tarafından denetimleri yapılacaktır. İstanbul'daki belediye müdürleri her ay sonunda, kendi bölgeleri dâhilinde aşılananları Tıbbiye Nezaretine rapor etmek zorunda olup defterde şu bilgilerin yer alması gerekmektedir: Belediye dairesi, isim, doğum tarihi, semti, aşılanma tarihi, mahallesi, babasının ismi, aşı memurunun ismi, sokağı, babasının mesleği veya memuriyeti, teftiş tarihi, hane numarası, mezhebi, müfettişin ismi, şahadetname numarası. İstanbul ve ilçeleri için telkihhaneden seyyar aşıcılar tayin olacağı belirlenmiştir. Vilayetlerdeki nüfus memurları aşı bilgilerini içeren listeleri idare meclisi, doktorlar ve aşı memurlarına gönderecekti. Taşra belediye doktorları ve aşı memurları, aşılanmanın yapılacağı tarihleri halka duyurmakla sorumlu tutulmuştur. Aşılama² şu şekilde yapılacaktır: "Etibba ve aşı memurini aşılanacakların kollarını temizleyip takım olunmuş alât ile ameliyatı telkihiyeyi icra edecek. Ve kuruduktan sonra idrofilli pamuk ve gaz finike ile sarıp hava ile temasına meydan verilmeyecektir. Ve kullanmış olduğu alâtı takım ve tatbir etmedikçe diğerine ameliyat icra eylemeyecektir" (20,21). Bu işleme uygun hareket etmeyen doktor ve aşı memurları 1 ile 3 mecdiye para cezasına çarptırılacaktır. Aşılanmanın yapılmasından sonra ise 8-25 gün zarfında gerekli muayeneyi yürüteceklerdi. Bir bölgede çiçek hastalığı meydana geldiğinde, İstanbul'daki belediye müdürleri durumu Tıbbiye Nezaretine, taşrada ise belediye reisi, kaymakam ve müdürler konuyu en

yakında bulunan doktor ve aşı memuruna ihbar edeceklerdi. Bir bölgede çiçek hastalığı görüldüğünde, doktorlar ve aşı memurları hasta olanları diğerinden ayırarak, giysi ve eşyaları dezenfekte olunacak veya yakılacaktır. Gerekli önlemleri almayan doktorlar ve aşı memurları iki ay memuriyetten menedilecekti (21). Ayrıca vaka yerine gitmeyen doktorlar ve aşı memurları Ceraim-i Sihhiye Kanunu'nun 6. ve 10. maddelerine³ göre cezalandırılacaktır (22). Aşılamada sahte veya etkisiz madde kullanılanlar da kanun gereği cezalandırılacaktır. Zabıta memurları doktor ve aşı memurlarına gerekli kolaylığı sağlamakla sorumlu tutulmuştur. Her türlü para cezası ise belediye bütçesine aktarılacaktır (21).

Aşı Nizamnamesi ve Talimatnamesi (1904)

1894'te yürürlüğe girmiş olan Aşı Nizamnamesi 10 yıl sonra temel yapısını korumakla birlikte birtakım eklemeler yapılarak 1904'te güncellenmiştir. Nizamname ile aşının zorunluluk kapsamı genişletilmiştir: Genel ve özel okullarda eğitim gören öğrenciler, ticarethanelerde ve fabrikalarda çalışan işçiler, çeşitli hizmet sektöründe ve sanayi alanlarında çalışanlar. Bu kurumlardan herhangi birine girmek isteyen herkesin aşıllı olması ve aşıllı olduğuuna dair son beş yıl üzerinde hazırlanmış bir aşı belgesini ibraz etme zorunluluğu bulunmaktaydı. Devlet hizmetine, ilmiye medreselerine, orduya ve zaptiyeye girenlerin aşıllı olmaları mecburi bulunduğu gibi silah altına alınan kur'a ve redif" birliklerden, jandarma ve polis teşkilatına girenlerin de aşılanmaları gerekli görülmüştür. Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin de geldikleri bölgede aşılanmaları karar kılınmıştır. Kişiler yanında aşı belgelerini taşımak zorunda tutulmuş, aşı belgesi olmadan okul, medrese, sanayi müesseseleri gibi yerlerde giremeyecekti. Ayrıca evlilik, seyahat ve bazı resmî işlemler için de aşı belgesi zorunlu tutulmuştur (23).

1904 Aşı Nizamnamesinde de öncekilerde olduğu gibi doktorlar, cerrahlar ve aşıcıların ücretsiz aşı yapmakla yükümlü olduğu vurgulanmıştır. Aşı temini, aşılanmanın yapılacağı usul ve esaslar, aşılanmanın zamanı, aşılanmanın yapılacağı kurumlar, aşı belgesinin nasıl düzenleneceği, aşı istatistiklerinin nasıl tutulacağı ve gerekli kontrollerin nasıl yürütüleceği önceki nizamnamelerde olduğu gibi geçerliliğini korumuştur (23). 1904 Aşı Nizamnamesi'nde ceza usulleri genişletilmiştir. Devlet ve özel okullar, sanayi müesseseleri idarecileri, esnaf kethüdarları, otelci ve han odabaşılarının aşı belgesi olmayan kişileri kabul etmeleri durumunda Ceza Kanunu'nun 254. Maddesi gereğince para cezasına⁴ çarptırılacağı belirlenmiştir (24). Doğumdan itibaren çocuğunu altı ay içinde aşılatmayan ebeveynler de aynı doğrultuda cezalandırılacaktır. Ayrıca aşının beş yılda bir tekrar zorunluluğu olduğundan kendisini aşılatmayanlardan ve bu durumu

² Çiçek hastalığı yaygın bulunmadığı zamanda cilt hastası olan kişilerin aşılanması, hastalık geçinceye kadar ertelenecekti. Bu karara uymayan doktor ve aşı memurları 1 ile 3 mecdiye arasında para cezasına çarptırılacaktır.

³ 6. madde: Ömür boyu kürek cezası. 10. madde: Geçici kürek cezası.

⁴ 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayununa göre işlem yapılacaktır: Bir beyaz beşlikten beş beyaz beşliğe kadar para cezası.

haber vermeyen okul idarecileri, sanayi müessesesi yöneticileri, esnaf kethüdarları, imam ve muhtarlarda aynı kanun maddesi gereğince para cezasıyla sorumlu tutulmuştur. Aşı belgesi olmadan resmî evrak veren imam, muhtar ve esnaf kethüdası da 254. madde gereğince cezalandırılacaktı. Aşı görevlilerine çocuğunu aşılatmayan aileler önce uyarılacak olup tekrarında ise iki mecdiye para cezasına çarptırılacaktı. 1904 Aşı Nizamnamesinde de önceki düzenlemelerde olduğu gibi yine en ağır ceza-yı çiçek hastalığına yakalanmış kişilerden irin alarak başkalarına aşı yapanlara verilmiştir: 200-1.000 kuruş para cezası verileceği ifade edileceği gibi bu durumun birine zarar vermesi durumunda suçluların mahkemeye teslim edileceği vurgulanmıştır. Nizamnameye göre devlet memurları aşı işlerine yardım etmekle mecbur olup, sivil ve askeri memurlardan nizamname hükümlerine uymayanların haklarında başkaca ceza tertip edileceği belirtilmiştir. İstanbul ve taşrada nizamnamenin uygulanıp uygulanmadığının teftişi ise İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin sorumluluğuna verilmiştir. Vilayet, liva, kaza ve nahiyelerde çocukların aşı-sız kalmasından veya aşılama sonucunda ölüm meydana gelmesinden yerel yöneticiler sorumlu tutularak bunlar hakkında da başkaca ceza verileceği belirtilmiştir (23).

1895 yılındaki Aşı Talimatnamesi her ne kadar 1904'te revize edilmiş olsa da temelde iki madde de değişiklik görülmektedir. 1904 talimatnamesi ile doktor ve aşı memurlarının sorumluluklarını yerine getirmediği durumlarda ilk seferde görevden uzaklaştırılacağı tekrar eden durumlarda ise işten çıkarılacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu yeni düzenleme ile para cezaları belediyelere değil Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiyenin kararı ve Tıbbiye Nezaretinin onayıyla Telkikhane-i Şahane masraflarına karşılık olmak üzere Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye veznesine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır (25).

Aşı Nizamnamesi (1915)

Osmanlı'da son Aşı Nizamnamesi (Telkih-i Cederi Nizamnamesi), I. Dünya Savaşı sırasında 1915 yılında çıkarılmıştır. İki bölüm ve 18 maddeden oluşan bu düzenleme bir önceki nizamnameleri temel alınarak revize edilmiş olsa da bazı önemli değişiklikler de içermektedir. Nizamnamede öğrenciler, devlet memurları, ordu, jandarma ve polis teşkilatında görev yapanlar ve göçmenler yine zorunlu çiçek aşısına tabi tutulmuş ve aşı belgelerinin gerekliliği belirtilmiştir. Bu düzenlemedeki temel fark 19 yaşına kadar Osmanlı'daki herkesin en az üç defa aşılama mecburi tutulmuş, çocukların aşılama-sından ise velileri sorumlu sayılmıştır. Aşılamanın süresi ise şu şekilde belirlenmiştir: Birinci aşı doğumdan itibaren altı ay içinde, ikinci aşı yedi yaşında, üçüncü aşı ise 19 yaşında yapılacaktır. Bu zamanlarda herhangi bir hastalık sebebiyle aşılama-sınanmış olanlar ise mazeretlerini belirten bir doktor raporu sunmak zorunda olduğu gibi raporda takriben ne zaman aşı yapılabileceği açıkça belirtilmeliydi (26).

1915 Aşı Nizamnamesi daha önceki düzenlemelerde olduğu gibi sıkı bir aşılama yürütmek amacıyla tüm Osmanlı coğrafya-

sına aşı memurlarının gönderileceğini vurgulamaktaydı. Ayrıca aşılama-ların kayıt altına alınmasının sağlanması amacıyla yerel yönetimlere, açıcılara, nüfus memurlarına yüklenen sorumluluklar açıkça izah edilmiştir. Aşığı doktorlar, cerrahlar, eczacılar ve ebeler yapabilecekti ve belediyeler bu kişilere yeterli sayıda aşı sertifikası sağlamakla sorumlu tutulmuştur. Aşılamanın sorunsuz bir şekilde yürütülmesi amacıyla talimatlara uymayan aşı memurlarının görevden alınarak haklarında başkaca hukuki işlem yapılacağı belirtilmiştir. Yine nizamnamenin zorunluluklarını yerine getirmeyenlerin Ceza Kanununun 99/3 madde gereğince cezalandırılacağı belirtilmiştir (26).

Tartışma

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanı-yla her alanda olduğu gibi sağlık alanında da önemli reform hareketleri başlamış ve birbiri ardına düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Her ne kadar aşı nizamnameleri 1883'ten itibaren yürürlüğe girmiş olsa da Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren aşı ile ilgili birçok düzenleme yapılmıştır. 1840'ta Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de Meccanen İcra Olunacak Aşı Ameliyesi Hakkında İrade-i Seniyye-i Mübelliğ Buyruldu adıyla aşığı yönelik ilk irade yayınlanmıştır. Buna göre gerek maddi gücü olmayanlardan gerekse de durumu iyi olup çocuklarını aşılatmak isteyenlerin, Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye götürerek orada bulunan doktorlar aracılığıyla ücretsiz olarak çiçek aşısı olabilecekleri belirtilmiştir. Burada 1841-1842 yıllarında 1705 çocuk aşılama-smıştır (27,28). Reisületibbâ İsmail Paşa, 1846'da çiçek aşısının yürütülmesi için oldukça detaylı bir layiha hazırlamış, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Âli-i Umumi'de müzakere olunmuştur (29). Bu doğrultuda 16 Şubat 1846'da Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanan resmî duyuru, çiçek aşısına yönelik belirleyici kaide-leri içermiştir. Buna göre başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan çocukların çiçek hastalığından korunmaları için aşılamanın düzenli bir şekilde yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Tophane-i Âmire'de aşı hizmeti yürütülmekteydi, ancak maddi durumu olmayan halkın da çocuklarını aşılabilmeleri için Eyüp, Yedikule ve Boğaziçi gibi uzak bölgelerde de aşı noktaları oluşturularak doktorlar gönderilmesi planlanmıştır. Bezmiâlem Valide Sultan Gureba Hastanesinde çocukların aşılama-sı için bir doktor görevlendirileceği, Üsküdar'a atanacak doktorların Ahmediye Medresesinde aşı hizmet vereceği, Eyüp'te uygun bir yer bulunamazsa dükkân kiralanarak aşılamanın yürütüleceği ve Boğaziçi'nde ise belirli bir merkez yerine bir kayık tutularak bölgedeki köy ve kasabalarda seyyar olarak aşılama yapılacağı belirtilmiştir. Özellikle de çiçek hastalığının yaygın olduğu dönemlerde doğan çocukların vakit kaybetmeden aşılama-sı için bu durumun imam ve muhtarlara bildirilerek bölge ahalisine tembihte bulunulması gerekliliği belirtilmiştir. Aşı uygulamasının yaygınlaştırılması amacıyla Türkçe, Rumca, Ermenice ve İbranice risaleler hazırlanıp gerekli miktarda basılmasıyla, Anadolu ile Rume-lî'nin üçer koluna tayin edilecek doktorlara verilmesi uygun

görülmüştür. Doktorlar gittikleri şehir ve kasabada 15-20 gün ikamet ederek "bazı cerrahlık eden kimesnelere evvel risaleyi okutup ve bir miktar çocuk aşılayarak", aşılama usulünü öğrettikten sonra görevi teslim edeceklerdi. Aşı uygulamalarının daha geniş bir alana yayılması amacıyla her eyaletten okuma-yazması olan beş çocuğun Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye alınarak; bunlardan ikisi küçük cerrahlık, ikisi beş yıl boyunca tıp ve cerrahlık, biri ise 15 sene tıbbın tüm alanlarda eğitim alarak yetkin bir doktor hâline getirilecekti. Eğitimini tamamlayanlara izin belgesi verilerek memleketlerine gönderilerek, o bölgelerde aşılama ve salgın hastalıklar durumunda görev yapmaları düşünölmüştür (30). Yıl sonuna doğru aşılanmanın kaidelerine yönelik yeni birtakım esaslar belirlenmiştir. Buna göre her kazadan ailesinin rızası alınmış olarak ikişer çocuk seçilecekti: 13-18 yaş arasında zeki, yetenekli ve eğitim almış (en az birkaç kez Kur'an-ı Kerim hatmetmiş) olmaları gerekmektedir. Bu öğrenciler Mekteb-i Tıbbiye'e alınarak, askerlikten muaf olacakları ve eğitim sonrasında memleketlerine dönerek hizmet edeceklerdi (31).

Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanan yazılarda çiçek aşısının önemi defaatle vurgulanmıştır. Aşı yapılan çocukların kesinlikle çiçek hastalığına yakalanmadığı ve ayrıca şeriatın da aşı yapılmasının uygun olduğuna yönelik fetvaları ifade edilmiştir. İstanbul ve taşrada ücretsiz aşı yapılmasına rağmen aşı olmayanlar nedeniyle ölümler meydana geldiğini, bunun ise bazı ebeveynlerin çocuklarını aşılatmada ihmalkâr davranmalarından kaynaklandığı belirtilmiştir. Bu gibi sorunların giderilmesi amacıyla çiçek çıkarmamış veya aşılanmamış bütün çocukların aşılanması bir zorunluluk hâline geldiği ifade edilmiştir. Bu durum ara ara halka tebliğ edilmiştir (32,33).

Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanan bildirimler uygulamada karşılığını bulmuştur. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı coğrafyasının dört bir yanda çiçek aşısı yapılmaya başlanmıştır. Bunun için birçok doktor görevlendirilmiş olup bunlara Takvîm-i Vekâyi'de belirtildiği üzere çiçek aşısını öğrenmek üzere kazalardan gelip eğitim görerek mezun olan çocuklar da dâhildir. Özellikle de 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin kurularak sivil tıp eğitiminin başlamasıyla süreç daha da hızlı bir şekilde ilerlemiştir (34,35). 1871'de İstanbul'daki çiçek salgının ardından, 1872'de bir Aşı Enspektörlüğü kurularak başına Hüseyin Remzi Bey getirilmiştir. Böylece Avrupa'dan getirilen suşlardan (aşı mayası) hazırlanan aşılardan hızlı bir şekilde sevk edilmesini hedeflenmiştir (4).

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlı'da tıp ve sağlık alanındaki gelişmeler dönemine göre oldukça çağdaş bir seviyeye ulaşmıştır (36). Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanede çiçek aşısı üretimi devam ederken, İstanbul'da yaşayan İtalyan Dr. Giovanni Battista Violi (1849-1928), 1880'de Beyođlu'nda Etablissement Vaccinogène (Telkih-i Cederî Ameliyathanesi) adlı bir özel aşı evi kurmuş ve inek buzağından çiçek aşısı hazırlamaya başlamıştır (Şekil 4-6) (4).

Dr. Violi, İstanbul'da çıkan çiçek salgınında göstermiş olduğu çabaları, Beyoğlu Belediyesine bağlı semtlerdeki yoksul çocukları ücretsiz aşılaması ve uluslararası sergilerdeki gösterdiği katılımdan dolayı Osmanlı tarafından birçok kez taltif edilmiştir (4).

Bu dönemde veba, kolera, çiçek, frengi ve sıtma ile ilgili birçok sağlık nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. 1883'te Doğu Rumeli'ye mahsus vilayet kanunu ile çiçek aşısına yönelik bölgesel olarak yürürlüğe giren düzenleme, bu bölgede adeta bir pilot uygulama olarak denenmiştir. Düzenleme incelendiğinde kimlerin aşı olacağı, aşılanmanın ne zaman yapılacağı, mahallî idarelere ve sağlık personellerinin görev ve sorumlulukları ile cezai müeyyideler net bir şekilde belirlenmiştir (37). 1885 yılında ise Osmanlı coğrafyasının tamamını kapsayan bir Aşı Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamenin, 1883 düzenlemesinin gözden geçirilerek hazırlandığı ifade edilebilir. Uygulamada her iki düzenleme de benzer özellikler taşısa da bölgesel düzenlemeye göre, 1885 Aşı Nizamnamesi'nde cezai müeyyide sadece bir madde ile sınırlı kalmıştır. Aşı zorunluluğu uygulaması ise her iki düzenlemede de benzer alt metinler taşımakta olup okul, devlet hizmeti, ordu vb. kurumlarda uygulanması kararlaştırılmıştır (37,38). Aşı Nizamnamesi (1885) aynı yıl aşıcılar hakkında bir talimatname yayımlanarak nizamnamede belirtilmeyen veya pekiştirilmek istenen hususlara açıklık getirilmiştir (39).

1885'te Pasteur'un bilim dünyasına kuduz aşısını tanıttmasının ardından, Zoeros Paşa, Hüseyin Remzi ve Hüseyin Hüsnü Beylerden oluşan Osmanlı ilmî heyeti, Paris'e giderek Pasteur Enstitüsünde çalışmalar yürütmüştür. Heyet burada kuduz aşısının hazırlanışını ve tatbikini öğrenmesinin yanı sıra bakteriyoloji ve viroloji alanında önemli bilgiler edinmiştir. Bu doğrultuda 1887'de Dâ'ül-kele ve Bakteriyoloji ameliyathanesi açılmış ve Pasteur usulü kuduz aşısı uygulaması başlamıştır (40).

Paris'e giden üç kişiden biri olan Aşı İnspektörü Miralay Hüseyin Remzi Bey, Osmanlı'da bir telkihane açılması için oldukça önemli girişimlerde bulunmuştur (41). Hüseyin Remzi Bey 24 Ocak 1891'de Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâret-i Aliyyesine gönderdiği bir layihada çiçek hastalığına ve aşı üretimi noktasına dikkat çekerek bir telkihane açılmasını belirten bir layiha sunmuştur. Hüseyin Remzi Bey, Fransa'da bulunduğu oradaki aşılama sistemi ve çalışmalardan bahsetmiştir: "İnek aşısı ile insanı telkih ederek bunda hâsil eyledikleri aşı mâyesini onun kolundan alıp kalem doldurmak işinden ibaret olan "telkih-i cüderi-i baka-riden telkih-i cüderi-i beşeri" hâsil etmek kaide-i meriyye-i kadîmesini Paris Encümen-i Dânişmendâni mehzâr-ı vâkiasına mebni tamamen red eylemekte bulunmuş ve binâberin herkesi inek aşısının tâzesiyle telkih etmeği tasvib eylemiştir" (42). Ayrıca Fransa'da Darülfünun olan her bölgede hususi ve resmî aşı merkezi kurulduğu ifade edilmiştir. Hüseyin Remzi Bey, Osmanlı'da da bir telkihane açılması ile burada buzağılardan elde edilen "taze aşı fiskelerinin halis suyuyla" insana

Şekil 4. Ettablissement Vacciogéne (Telkih-i Cederî ameliyathanesi) çiçek aşısı üretimi: 1) Üzerinde aşı üretilecek rumeli buzağı, 2) Aşılardan beş gün sonra buzağın karnında meydana gelen büyük aşı çıbanları, 3) Aşılardan altı gün sonra buzağın karnında meydana gelen küçük aşı çıbanları, 4) Aşı maddesi elde ettikten sonra buzağın karnı (43).

aşı yapılmasıyla aşının etkisinin en yüksek seviyede olacağı belirtilmiştir. Böylelikle bu yöntem sayesinde Fransa'daki özel aşı merkezlerinden aşı ithal edilmeye gerek kalmayacağı gibi, bozulabilen ithal aşılar yerine, yerel olarak üretilen güvenilir ve etkili aşıların kullanılacağı belirtilmiştir. Hüseyin Remzi Bey'in bu layihası tıbbiye nazırı tarafından oldukça olumlu karşılanmıştır (42). Bütün bu girişimlere rağmen telkihhanenin bir türlü kurulamaması nedeniyle, Avrupa'dan aşı getirilmekten-se Tufeylat-ı Hayvaniye ameliyathanesinde bulunan buzağı ahırında aşı üretimine başlanması önerilmiştir. Ayrıca "insân aşısı ile aşılınmak husûsuna da fî'l-yevminâ-hazâ erbabı itiraz etmekte bulunduğundan" bir an önce telkihhanenin işlerlik kazanması önemliydi (44). Bu girişimlerin sonunda Tufeylat-ı Hayvaniye Ameliyathanesinde, Temmuz 1892'te Telkihane-i Şahane açılmıştır (Şekil 7) (45).

Telkihane-i Şahane, 1894 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin bahçesinde dört pavyonlu özel ahşap bir binaya taşınmıştır (40). Telkihane-i Şahanenin aşılama faaliyetlerine başlaması ve aşı çalışmalarında yeni gelişmelerin meydana gelmesi, 1885 yılındaki Aşı Nizamnamesi'nin revize edilmesini zorunlu kılmıştır. 1894 yılında yürürlüğe giren aşı nizamnamesi önceki düzenlemelerin aynen içinde barındırmakla birlikte daha sistematize bir hâle gelmiştir. Nüfus idaresi, mahallî idareler ve sağlık görevlileri üzerindeki denetimin sıkılaştığı ifade edilebilir. Aşılamanın kontrollü ve sıkı bir şekilde yürütülmesi amacıyla cezai müeyyideler bir önceki nizamnameye oranlar genişletilmiştir. Aşı belgeleri bu düzenleme ile oldukça nizami hazırlanmaya başlanmıştır. Nizamnamenin usul ve esaslarını pekiştirmek amacıyla 1895 yılında bir talimatname yayınlanmıştır (46,47). Telkihane-i Şahane Hüseyin Remzi Bey'in

Şekil 5. Dr. Giovanni Battista Violı'nın çiçek aşısı için alet ve edevat çantaları: 1) Çiçek aşısı alet ve edevat takımı, 2) 1884 Roma sergisinde teşhir edilen çiçek aşısı alet ve edevati, 3) 1887 Viyana ve Pavi sergilerinde teşhir edilen çiçek aşısı alet ve edevati (43).

müdürlüğünde 1893-1896 yılları arasında 1.156.767 çocuk aşılanmıştır (48). Hüseyin Remzi Bey'in 1896'da vefatından sonra Telkikhane-i Şahanenin müdürlüğüne her ne kadar Dr. Hasan Zühtü Nazif Bey getirilmişse de 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda tifüsten vefat etmiştir. Bu nedenle Grâce Askeri Tıp Okulunda, Pasteur Enstitüsünde bakteriyoloji eğitimi alan ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de patolojik anatomi muallimliği yapan Dr. Rifat Hüsamettin Bey, Telkikhane-i Şahane'ye müdür olarak atanmış ve bu görevi 1913'e kadar sürdürmüştür (4).

Telkikhane-i Şahanenin kurulmasının ardından Osmanlı coğrafyasında yaşayanların tamamının aşılanması hedeflenmiştir. Ancak devletin uzak noktalarına aşı yollanması, özellikle de sıcak bölgelere giden aşıların bozulmasına sebep olmuştur. Bu nedenle 20. yüzyılın başından itibaren başta Yemen, Basra, Hicaz, Suriye, Musul, Aydın başta olmak üzere birçok bölgede

telkikhane açılmıştır (49). Telkikhane-i Şahanenin yanı sıra Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde açılan telkikhaneler ve aşılanmanın gittikçe hız kazanması neticesinde, aradan 10 yıl geçtikten sonra 1904 yılında Aşı Nizamnamesi ve Talimatnamesi yeniden güncellenmiştir. 1904 Aşı Nizamnamesi oldukça kapsamlı bir şekilde hazırlanmış ve mevzuatta açık bırakılmaya özen gösterilmiştir. Aşılanmanın okul ve resmî kurumların yanı sıra evlilik, seyahat ve çeşitli resmî işler içinde zorunlu kılınmasıyla artık yeni bir safhaya geçilmiştir. Aşılanmanın tam anlamıyla netice vermesi amaçlandığından cezai müeyyideler artırıldığı gibi kurum ve kuruluşlara daha fazla sorumluluk yüklendiği ifade edilebilir. Nizamnameye paralel olarak hazırlanan talimatnamede ise öncekine göre sadece birkaç küçük değişiklik yapılmıştır (50,51).

Şekil 6. Dr. Giovanni Battista Violi ve bir Osmanlı doktorunun çiçek aşısı uygulaması (43).

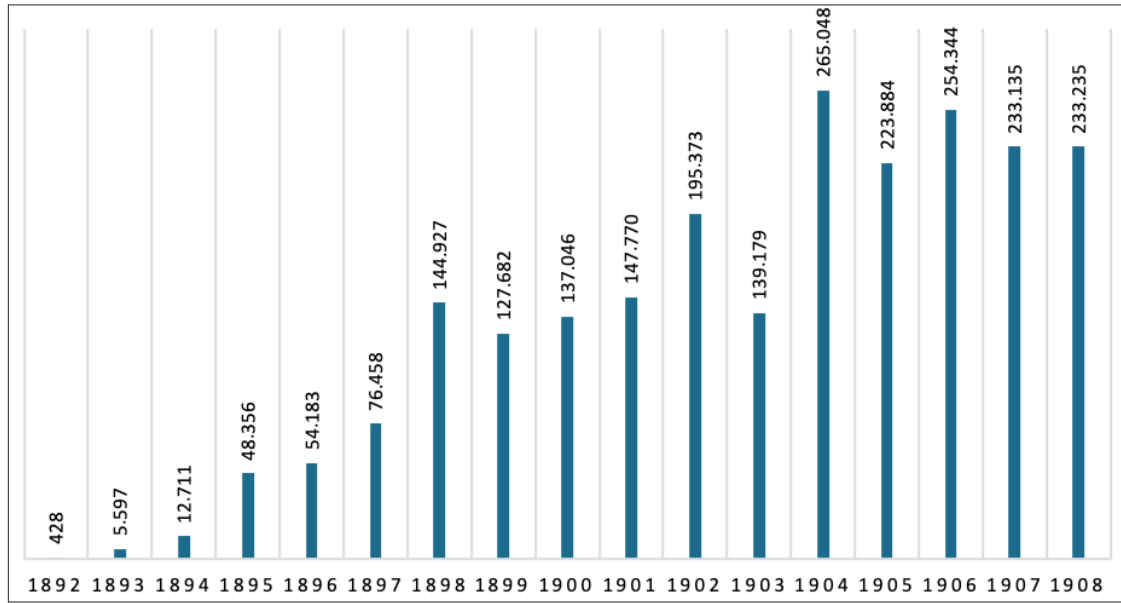
Şekil 7. Telkikhane-i Şahanede çiçek aşısı uygulaması (Ortadaki: Hüseyin Remzi Bey), Kasım 1892 (52).

Telkikhane-i Osmani Müdürü Kemal Muhtar'ın verdiği istatistiki bilgilere göre Telkikhane-i Şahane kuruluşundan 1908'e kadar olan süreçte 2.299.356 çiçek aşısı üretmiştir. Kurumda aşı üretimi ekseriyetle artış göstermiş olup yıllar içinde aşı üretiminde belirli bir seviyede üretim yapılmaya başlanmıştır (Şekil 8) (Grafik 1).

II. Meşrutiyet ilanının ardından Telkikhane-i Şahanenin adı Telkikhane-i Osmani olarak değiştirilmiştir (Şekil 9). Kurumun bağlı olduğu üst makam her ne kadar sık sık değiştirilmiş olsa da Rifat Hüsameddin Bey'in müdürlüğünde mevcut yapısı aynen korunmuş ve 1914'e kadar 3.334.271 çiçek aşısı üretilmiştir (4).

Şekil 8. Telkikhane-i Şahenede çiçek aşısı üretimi (43).

Grafik 1. II. Abdülhamid döneminde Telkikhane-i Şahenede yıllara göre üretilen çiçek aşısı sayıları (53).

Rıfat Hüsameddin Paşa'nın yerine Telkikhane-i Osmani müdürlüğüne Temmuz 1913'te Kemal Muhtar (Özden) gelmiştir. Bu sırada asistan olan Şerafettin Mustafa, Pasteur Enstitüsüne gönderilerek burada eğitim görmüş, aşılama, dezenfektasyon ve sterilizasyona dair önemli bilgiler elde etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, 1915'te Aşı Nizamnamesi yeniden revize edilmiştir. Bu düzenlemede temel değişiklik 19 yaşına kadar bütün Osmanlı ahalisinin en az üç defa aşılması zorunlu tutulmuştur. Telkikhane-i Osmani, savaş sırasında Anadolu'ya 27.688.449 doz çiçek aşısı gönderilmesini sağlamıştır (4,28,54).

Sonuç

Avrupa'da çiçek aşısının keşfinden önce Osmanlı topraklarında variolasyon yöntemi uygulanmış, bu yöntem İngiltere'ye Osmanlı'dan taşınarak modern aşılama süreçlerine ilham

kaynağı olmuştur. Edward Jenner'ın geliştirdiği yeni çiçek aşısı 1800'lerden itibaren Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlanmış ve aşının etkin şekilde uygulanabilmesi için hukuki ve yönetsel düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı Devleti, halk sağlığını koruma ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda Tanzimat'tan itibaren önemli adımlar atmış ve özellikle II. Abdülhamid döneminde çiçek aşısının yaygınlaştırılması için sistematik bir aşılama politikası benimsemiştir. Aşı uygulamaları sadece tıbbi bir işlem olarak görülmemiş, aynı zamanda hukuki bir zorunluluk hâline getirmiştir. Aşı Nizamnameleri, aşının devlet eliyle yürütülmesini sağlayan önemli düzenlemeler olup, aşı zorunluluğunu, aşı memurlarının yetkilendirilmesini, aşılama süreçlerinin kayıt altına alınmasını ve denetleme mekanizmalarının oluşturulmasını içermektedir.

Şekil 9. Telkikhane-i Şahane Müdürü Rifat Hüsameddin, 1908'den sonra Telkikhane-i Osmani (43).

1883'te Doğu Rumeli'de bölgesel olarak başlatılan düzenleme, kısa süre içinde Osmanlı coğrafyasının geneline yayılmış 1885, 1894, 1904 ve 1915 yıllarında güncellenerek daha kapsamlı hâle getirilmiştir. Ayrıca nizamnamelerin ve aşı uygulamasının etkinliğini arttırmak amacıyla talimatnameler yürürlüğe girmiştir. Bu süreçte, Telkikhane-i Şahane ve taşra telkikhaneleri gibi kurumlar aracılığıyla çiçek aşısının yerli üretimi yapılmış ve aşının geniş halk kitlelerine ulaştırılması sağlanmıştır.

Osmanlı yönetimi sadece aşının uygulanmasını değil, aynı zamanda aşısız bireylerin toplum içindeki hareketlerini de düzenlemiş, okul kayıtları, askerlik, devlet hizmetine giriş, hatta evlilik gibi birçok alanda aşı belgesini zorunlu hâle getirmiştir. Böylece aşılama, bireysel bir sağlık önlemi olmanın ötesinde, toplum sağlığını güvence altına alan kurumsal bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı aşı nizamnameleri, halk sağlığına yönelik bir devlet politikası geliştirme yönüyle öncü niteliğe sahiptir. Bu tarihi miras, günümüzde bağışıklama programlarının temelini oluşturmakta ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede hukuki, kurumsal ve tıbbi entegrasyonun önemini ortaya koymaktadır.

Osmanlı'da aşılama ile ilgili küresel gelişmeler yakından takip edilmiş, bu alanda en üst düzeyde yasal düzenlemeler yapılmış ve büyük ekonomik sıkıntılar arasında halk sağlığı korunmaya çalışılmıştır. Üzerinden geçen yaklaşık 150 yılda, çok hızla ilerleyen tıbbi gelişime ve aşılamanın önemine ilişkin binlerce kanıt rağmen günümüzde aşılama yönelik henüz önemli bir yasal düzenleme olmaması, üzerinde ciddi bir şekilde düşünülmesi gereken bir husustur. En önemli koruyucu sağlık hizmetlerinden birisi olarak aşılama ve aşı üretimine verilen önem açısından Osmanlı'nın yaklaşımı tüm ülkelere örnek teşkil edecek niteliktedir. Yüzerce yıllık birikimin eseri bu

bakış açısının çok daha derinlemesine incelenmesinde fayda vardır.

Kaynaklar

1. Maria de los Santos OT, Maria Perez E, Antonio Onate T. Vaccines: Origin and evolution throughout History. *Journal of Vaccines and Immunology* 2022;8(1):4-13. <https://doi.org/10.17352/jvi.000049>
2. Zakir F, Islam F, Jabeen A, Sivagurunathan Moni S. Vaccine development: A historical perspective. *Biomedical Research* 2019;30(3):452-5. <https://doi.org/10.35841/biomedicalresearch.30-19-203>
3. Riedel S. Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination. *Baylor University Medical Center Proceedings* 2005;18(1):21-5. <https://doi.org/10.1080/08998280.2005.11928028>
4. Yıldırım N. Türkiye'de çiçek aşısı üretimi, 1840-1980. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi* 2023;80(3):387-406. <https://doi.org/10.5505/TurkHijyen.2023.60420>
5. Kara MA. Abdülhak Molla ve tıbbiyede çiçek aşısı uygulamasının başlangıcı. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 2023;28(1):30-7. <https://doi.org/10.21673/anadoluklin.1174852>
6. Karakılıç C. Osmanlı Devleti'nin çiçekle mücadelede kullandığı yöntemler (1908-1918). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2021;17(33).
7. Timonius EV. An account, or history, of the procuring the smallpox by incision, or inoculation; as it has for some time been practised at Constantinople. *Philosophical Transactions* 1714;29(339):72-82. <https://doi.org/10.1098/rstl.1714.0010>
8. Timonius E. Description of smallpox inoculation in Constantinople. *The Royal Society* 1714;1-8.
9. Hammarsten JF, Tattersall W, Hammarsten JE. Who discovered smallpox vaccination? Edward Jenner or Benjamin Jesty? *Trans Am Clin Climatol Assoc* 1978;90:44-55.
10. Kılıç R, Nazlier YF, Özelçi P, Kara A. Osmanlı'da aşının tarihi: Aşı memurları ve aşı evleri. *J Pediatr Inf* 2023;17(4):273-89. <https://doi.org/10.5578/ced.20239621>

11. Baxby D. Edward Jenner's Role in the Introduction of Smallpox Vaccine. In: Plotkin SA, editor. *History of Vaccine Development*. 1st ed. London: Springer; 2011. p. 13-9. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1339-5_3
12. Jenner E. An inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae: A disease discovered in some of the Western Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the cow pox. 1st ed. London; 1798.
13. Aydın E. 19. yüzyılda Osmanlı sağlık teŖkilatlanması. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 2004;15(15):185-207.
14. Bilirli T. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde bir salgın ve alınan önlemler : Çanakkale Çatalçam köyü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2020;9(2):1957-75. <https://doi.org/10.15869/ito-biad.715664>
15. Kılıç R, Nazlıer YF, Öznelçi P, Kara A. Osmanlı'da okullarda aşı uygulamaları. *J Pediatr Inf* 2024;18(1):56-67. <https://doi.org/10.5578/ced.20240126>
16. Aşı ameliyatı hakkında Rumeli-i Şarkî'ye mahsus kanun-ı vilayet, Düstur, Zeyl Numara 4, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1302.
17. Aşı hakkında nizamname, Düstur, Birinci Tertib, Cild 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937.
18. Aşı nizamnamesi, Düstur, Birinci Tertib, Cild 6, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1939.
19. Mer'iyet-i ahkamına bilistizan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi şeref-müteallik buyrulmuş olan aşı nizamnamesi suretidir (Reglement Sur La Vaccination: Approuve Par Irade Imperial), Constantinople, Typographie et Lithographie Osmanie, 1895.
20. Telkih-i cederi ameliyatına dair olan nizamnamenin mevkii icraya vaz' için kaleme alınan ve mer'iyet ahkamına bilistizan irade-i hazret-i hilafet-penahi şeref-müteallik buyrulmuş olan talimat suretidir (Dispitions Pour L'Application du Reglement Sur La Vaccination: Sanctionnee Par Irade Imperial, Constantinople, Typographie et Lithographie Osmanie, 1895.
21. Telkihi cederi ameliyatına mütedair nizamnamenin mevkii icraya vaz' hakkında talimat, Düstur, Birinci Tertib, Cild 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939.
22. Ceraim-i sıhhiye kanunu, Düstur, Zeyl Numara 4, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1302.
23. Aşı nizamnamesi, Düstur, Birinci Tertib, Cild 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.
24. Ceza kanunname-i hümayunudur, Düstur, Birinci Tertib, Cild 1, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1289.
25. Aşı talimatı, Düstur, Birinci Tertib, Cild 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.
26. Telkih-i cederi nizamnamesi, Düstur, Tertib-i Sani, Cild 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336.
27. Köken AH, Nizamoğlu A. Tanzimat'tan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Osmanlı sağlık mevzuatına genel bir bakış (1839-1922). *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*. 2025;33(1):23-37. <https://doi.org/10.5336/mdethic.2024-105351>
28. Ünver S. Türkiye'de çiçek aşısı ve tarihi. *İstanbul: İsmail Akgün Matbaası; 1948.* <https://doi.org/10.26650/AB/AA8.2022.168>
29. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.MSM. 5/90.
30. Takvîm-i Vekâyi, 18 S 1262 / 16 Şubat 1846, No. 297.
31. Takvîm-i Vekâyi, 29 Z 1262 / 18 Aralık 1846, No. 313.
32. Takvîm-i Vekâyi, 2 R 1263 / 20 Mart 1847, No. 326. <https://doi.org/10.1038/scientificamerican07031847-326b>
33. Takvîm-i Vekâyi, 2 B 1267 / 3 Mayıs 1851, No. 447.
34. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.MHM. 2/9, BOA, MVL. 8/33; BOA, İ.DH. 132/6782; BOA, İ.DH. 133/6861; BOA, A.}MKT. 63/58; BOA, A.}MKT. 70/58; BOA, A.}MKT. 71/45; A.}MKT.UM. 125/52; A.}AMD. 47/71; A.}MKT.UM. 286/41; A.}MKT.MHM. 198/91; A.}MKT.MHM. 351/29; A.}MKT.MHM. 360/38; İ.ŞD. 29/1414; A.}MKT.MHM. 108/5.
35. Nizamoğlu A, Köken AH, Çakan A. Osmanlı'da taltif edilen memleket tabipleri (1867-1894). *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 2025;15(1):140-9. <https://doi.org/10.31020/mutftd.1545581>
36. Akpınar D, Erhan E. Türkiye'de bakteriyoloji alanında gelişmeler (1876-1938). *İstanbul: Kutlu Yayınevi; 2020.*
37. Aşı Ameliyatı Hakkında Rumeli-i Şarkî'ye Mahsus Kanun-ı Vilayet, Düstur, Zeyl Numara 4, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1302.
38. Aşı hakkında nizamname, Düstur, Birinci Tertib, Cild 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937.
39. Aşılar hakkında talimatı mahsus, Düstur, Birinci Tertib, Cild 5, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1937.
40. Unat EK. Osmanlı İmparatorluğunda bakteriyoloji ve viroloji. *İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları; 1970.*
41. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1818/65.
42. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. 2568/3.
43. İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri
44. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD.2587/17.
45. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1975/80.
46. Aşı nizamnamesi, Düstur, Birinci Tertib, Cild 6, Başvekalet Matbaası, Ankara, 1939.
47. Telkihi cederi ameliyatına mütedair nizamnamenin mevkii icraya vaz' hakkında talimat, Düstur, Birinci Tertib, Cild 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939.
48. Ömer B. Nevsâl-i Âfiyet, C. 3. İzgöer AZ, editor. *İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını; 2020.*
49. Ocak B, Şendil AF. Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığı ile mücadele: Taşra telkihaneleri. *Belgi Dergisi* 2023;(26):211-37. <https://doi.org/10.33431/belgi.1255490>
50. Aşı Nizamnamesi, Düstur, Birinci Tertib, Cild 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.
51. Aşı Talimatı, Düstur, Birinci Tertib, Cild 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.
52. Servet-i Fünûn, 5 Teşrinisani 1308 / 17 Kasım 1892, no: 88.
53. Sıhhiye Mecmuası, Yıl: 2, Sayı: 7, 1331.
54. Telkih-i Cederi Nizamnamesi, Düstur, Tertib-i Sani, Cild 7, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1336.